

Bortom det panoptiska schemat

Mats Edenius, Uppsala universitet

FRA-lagen och IPRED har med rätta diskuterats flitigt. Vägen in i det så kallade informationssamhället bär med sig maktförskjutningar, förändrade beteenden och nya tankesätt som går långt utöver vad som ryms i den aktuella debatten. Hur kan vi förstå den nya värld vi är på väg in i? Är FRA och IPRED ytterligare steg in i det så kallade storebrorssamhället där vi alla har ett övervakande öga riktat mot oss? Eller är lagarna ett uttryck för de sista dödsryckningarna innan vi tar ett kvalitativt steg bort från kontroll och övervakningssamhället? Frågorna är många – spännvidden stor.

Storebror-ser-oss har nästan blivit ett mantra i vår tid för att uppmärksamma hur en överhet kan se och därigenom kontrollera. Näring till denna fras kan vi hämta i den engelske filosofen Jeremy Benthams välkända arkitektoniska schema från slutet av 1700-talet – ett panopticon. Panopticon – som betyder ”det allseende ögat” – var en skiss på ett cirkelrunt fängelse. Varje cell i ett panopticon har två fönster. Ett vetter ut från cirkeln och ett vetter inåt cirkelns mitt. I den ringformade yttre byggnaden är man alltigenom sedd utan att se; i ett fångvaktartorn i mitten ser man allt utan att synas. I varje cell placeras en fånge. Fångarna görs medvetna om fångvaktarens ständiga närvaro i tornet och vilka regler de har att rätta sig inom. Fångvaktaren övervakas genom att tillåta återkommande externa besök i tornet. Fängelset är transparent och ska råda under gällande lagar. På detta sätt skulle maktutövningen kunna ske effektivt. Med små resurser skulle fångarna hållas i schack. Men ambitionen var större än så. Som den svenske idéhistorikern Frans Lundgren

skriver var Bentham ingenjören som sökte skapa ett universum där förnuftet skulle få oinskränkt spelrum.

Även om detta schema mer eller mindre föll ihop då det praktiskt skulle genomföras, så är det ”vakande ögat” än idag en inflytelserik tankefigur till vår tids övervakning. Inte minst har den franske historikern Michel Foucault spelat stor roll härvidlag genom sina utläggningar i boken *Övervakning och Straff* om hur olika maktrelationer formas, upprätthålls och sprids i den panoptiska maskinen med disciplinen som segertecken. Fångarna blir genom disciplinen sina egna fångvaktare eftersom de aldrig vet om de har blicken på sig. Genom panopticons schema (eller diagram av makt som Foucault kallade det) blir även fångvaktaren (kontrollören) kontrollerad och därtill begränsad till administrativ kontroll. Egentligen spelar det ingen roll vem som är fångvaktare. Vilken individ som helst kan få maskinen att fungera. Foucault gick till och med så långt att han utnämnde det panoptiska schemat till en central händelse i den mänskliga tankens historia. Han skrev att det panoptiska schemat var avsett att spridas till hela samhällskroppen utan att förlora någon av sina egenheter; dess bestämmelser var att bli allmänt utbredd funktion.

Vid en snabb blick känns det panoptiska schemat träffsäkert i sin tillämpning även över nutida informationsteknologier. Det skulle onekligen vara intressant att ta del av vad Foucault haft att säga om t.ex. mobiltelefonanvändning. Antagligen hade han något sarkastiskt pekat på hur hans medmänniskor reflexmässigt, ja nästan tvångsmässigt, plockar upp mobilen ur fickan för att svara på ett samtal eller meddelande. Deras kroppar har disciplinerats och känslan omfattar inte endast besvikelsen över att kanske missa ett viktigt eller roligt samtal, utan också vetskapen om att andra kan följa upp deras agerande.

Med näst intill perfekt passform kan vi placera in både FRA-lagen och IPRED i det panoptiska schemat. Ambitionen med dessa lagar är att se ”allt” utan att synas, med syfte att disciplinera och normalisera. Cellerna har blivit numrerade i form av IP-adresser. Lagarna handlar inte primärt om att stävja brott, utan att förebygga brott. Övervakningen ska vara transparent och råda under gällande lagar. Vetskapen om vilka regler som gäller räcker. Makten antas fungera mer eller mindre automatiskt och därmed bli effektiv. Det panoptiska schemats förklaringspotential för nutida användning av olika informationsteknologier är nästan förförisk.

Överensstämmelsen till trots, vår vetenskap om efterlevnaden av dessa lagar och det faktum att Bentham även på sin tid brottades med stora problem då hans fängelseskiss skulle materialiseras, gör att vi samtidigt måste tänka i andra och delvis nya banor.

Det är heller ingen slump att det panoptiska schemats rådande status och relevans för socialt handlande har diskuterats livligt inom samhällsvetenskaplig litteratur och även inspirerat stora namn som Gilles Deleuze, Zygmunt Bauman och nyss nämnde Michel Foucault. Ett centralt tema har varit att belysa att effekterna av övervakning (ny teknik) alltid ligger steget före våra ambitioner att komma till rätta med dess avarter. Vi ser det dagligen. I den utmärkta antologin *Technologies of InSecurity: The Surveillance of Everyday Life* ges bl.a. en träffsäker beskrivning av hur norska piloter utsätts för så rigorösa säkerhetskontroller att det går ut över deras tid att sköta sina arbeten, vilket i sin tur går ut över passagerarnas säkerhet. Kort sagt: det panoptiska ögat arbetar ständigt på olika plan för sitt eget misslyckande. Men schemat har inte bara inneboende brister utan bör därtill placeras in i vår samtid. Jeremy Bentham levde trots allt i en annan tidsålder och han kunde omöjligt förutsäga det språng som informationsteknologin tagit, inte minst vad gäller mångfaldens övervakningsteknologier. Går vi som privatpersoner ut på gatan så kan vi bl.a. spåras med hjälp av uppsatta kameror, genom DNA, genom mobiltelefonens uppkoppling, genom att någon på gatan tar kort med sin mobiltelefon, genom att jag själv twittrar eller att grannen ser oss stänga dörren innan vi går hemifrån.

Den digitala utvecklingen är inte längre enbart av intresse för auktoriteter och eliten, utan också för var och en av oss. Den fråga vi kan ställa oss är om det vi ser är slutet på de centrala tornens tid byggda i sten. Idag har gemene man möjlighet att bygga sina torn på helt egna villkor. Vi är inte längre passiva deltagare i informationssamhället, utan i högsta grad aktiva och bär upp detsamma. Som individer är vi utsatta för övervakning, samtidigt som vi producerar övervakning. Det är inte längre så att ett fåtal ser många, utan snarast tvärtom. Slutsatsen som infinner sig vid ett sådant resonemang är lika uppenbar som ogripbar: övervakningen idag synes bortom all kontroll.

Ständigt påminns vi idag också om att den uppkopplade individen långt ifrån kan betraktas som isolerad i olika celler. Tvärtom. Moderna

sociala mediers kärna är den ömsesidiga kommunikationen. Den övervakning som sker uppfattas långt ifrån alltid som någonting betungande eller disciplinerande såsom i det panoptiska schemat. Istället uppfattas nutida övervakning ofta som något positivt. Informationsteknologin används ofta med emancipatoriska förtecken, eller av enskilda individer utifrån egna syften att nå olika former av (själv)kontroll. Genom att vara aktiv i t.ex. sociala medier blir man del av ett sammanhang och kan nå social status. Tack vare Internet får alla möjlighet att glänta på dörrar till annars oåtkomliga platser och diskussioner. Är det frågan om formell övervakning sker det ofta i samförstånd (kameror i skolor, Iphones nya funktion att söka rätt på vänners fysiska position, osv.). Resonemanget kan också tas ytterligare ett steg. Idag tycks många individer istället känna sig fångna då de inte är synliga eller potentiellt sedda av andra på nätet (utan att nödvändigtvis själva kunna se). Att vara sedd innebär inte längre ensidigt att vara disciplinerad eller maktlös.

Endast en blick skulle hålla fången i schack i ett panopticon. Idag är dock långt ifrån alltid individen i blickfånget för en övervakande makt. Den brittiske sociologen Anthony Giddens slog fast för snart 30 år sedan att övervakning inte bara handlar om tillsyn, utan om hur vi samlar in information och vad vi gör med den. Ett stort informationsmaterial om enskilda individer är onekligen lättare att hantera, manipulera och simulera än själva individerna. Detta var inte en främmande tanke för Bentham. Långt ifrån. Fångvaktaren i ett panopticon skulle noga studera och följa upp olika fångars beteenden. Men Bentham hade knappast för ögonen de resurser vi idag har för att behandla stora informationsmängder.

Ofta nämns Google som ett exempel på hur man skickligt fångar upp och hanterar stora informationsmängder. De är dock långt ifrån ensamma. Dagligvaruhandeln samlar t.ex. med hjälp av elektroniska avtryck upp kundernas köp i stora databaser ur vilka de kan simulera fram effekter av olika erbjudanden. Ett annat område är sjukvården, som samlar på sig enorma mängder information från vilken slutsatser dras och kunskap tas fram om olika sjukdomar och sjukdomsförlopp. Den information som dagligvaruhandeln har tillgång till har vi som enskilda konsumenter dock inte full kontroll över (men den kan givetvis, liksom i fallet med Google, komma oss till del i en effektiv marknad, bra erbjudanden osv.). Sjukvården börjar så smått att bjuda in patienterna i innovationssystem

och databaser, även om vägen till full transparens är lång och dessutom kantad med mängder av övriga ställningstaganden kring etik, vem som har den legitimerade kunskapen osv. IPRED-lagen kan sägas vara själva inkarnationen av denna utveckling. Informationsflöden ska kunna regleras och kontrolleras utan att vi som enskilda individer kommer i fokus – eller som det uttrycks i den politiska debatten: vi ska inte kriminalisera ungdomarna. Under dessa betingelser ligger makten mer i händerna på de som behärskar och har access till stora informationsflöden, än direkt visuell övervakning.

Men om bristerna i den panoptiska maskinen är påtagliga (även) i det nutida informations-samhället, vad har vi då att förhålla oss till? I det post-panoptiska samhället är motsatsförhållandet både upplöst och högst påtagligt mellan att se och att vara sedd – på alltfler ställen och ofta samtidigt. Det synes vara hög tid att söka oss bortom det vakande ögat som en överhet kan ha på oss. Inte endast Gulag har lärt oss att även den strängaste övervakning inte alltid förmår att omstöpa individer utifrån monolitiska ambitioner. Den digitala världen vittnar dessutom om stora möjligheter att beväpna oss och göra motstånd mot auktoriteter. Vi måste också lära oss att tänka i mångfaldens övervakningstekniker.

Därtill är vi i många fall själva maktens utövare. Storebror har fått konkurrens av sin ettriga lillasyster. Hon vill inte alltid bli sedd. Transparensen är långtifrån självklar och än mindre lagfäst. Söker man frihet omfattar det naturligtvis också friheten att hålla information hemlig, men missbruk förekommer. Bilder läggs ut på nätet som kränker enskilda människor. Debatten om behovet av moral och etik har kommit en bit på väg och också fått ett visst, om kanske inte tillräckligt, genomslag i människors dagliga handlande. Den etiska debatt som efterfrågas i samband med nya progressiva teknologier, ofta på den politiska arenan, ses paradoxalt nog som något konservativt och gammaldags, ja nästan bakåtsträvande som är lätt att avfärda.

Om vi ska ta debatten om FRA och IPRED på allvar, som ledstjärna för politik, debatt och privatlivets helgd, räcker det inte med att höja rösten och upphäva ett skrik om ytterligare ett steg in i storebrors-samhället. Vi måste höja oss över argumenten som genomsyrat FRA- och IPRED-debatten; eftersom informationstekniken gör en utveckling möjlig så är det bara att lägga ned vapnen, resignera eller/och ge sig hän.

Övervakning och kontroll är för allvarligt för att bli reducerat till fråga om teknik, funktion och utfall.

Istället måste vi söka förstå och ta avstamp i vad det post-panoptiska samhället innebär – såväl för oss själva som för dem som vi satt till att övervaka detsamma.

Mats Edenius är professor vid Institutionen för Informatik och Media, Uppsala universitet.

E-post: mats.edenius@im.uu.se

Referenser

FOUCAULT, MICHEL (2003). *Övervakning och straff: fängelsets födelse*. 4 uppl. Lund: Arkiv.

TECHNOLOGIES OF INSECURITY: THE SURVEILLANCE OF EVERYDAY LIFE (2009). Red. Katja F. Aas, Helene O. Gundhus & Heidi Mork Lomell. London: Routledge-Cavendish.